

# Lietuvos meno kūrėjų asociacija

## Šviesus rytojus ir jo sutemos: apie literatūrą vėlyvuju sovietmečiu

2013-02-15

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: Bendrakultūriniai renginiai

AUTORIUS: Akvilė Rėklaitytė

DATA: 2013-02

## Šviesus rytojus ir jo sutemos: apie literatūrą vėlyvuju sovietmečiu

### Akvilė Rėklaitytė

2012 m. gruodžio 7 d. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute vyko mokslinė konferencija „Šviesaus rytojaus sutemos: Lietuvių literatūra vėlyvuju sovietmečiu“. Konferenciją surengė LLTI Šiuolaikinės literatūros skyrius, tačiau simboliška atrodo dalomosiose programėlėse įsivėlusį klaidą, renginio autorystę priskirianti Senosios literatūros skyriui. Mat sovietmetis tikrai pasirodo esąs tokia paleolitinė epocha, taip nutolusi nuo šiandienės patirties, sunkiai apibūdinama, nors nuolat juntama, bauginanti kaip niekaip Anapilin neiškeliaujanti vėlė. O gal kaltė? Kaltės baimė? – apie tai jau po pirmųjų pranešimų į diskusijas leidosi konferencijoje dalyvavę ir moderavę literatūrologai: Rimantas Kmita, Algis Kalėda, Laurynas Katkus, Imelda Vedrickaitė, Dalia Satkauskytė, Donata Mitaitė, Elena Baliutytė, Jūratė Sprindytė, Loreta Jakonytė, Regimantas Tamošaitis, Taisija Laukkonėn, Viktorija Šeina-Vasiliauskienė, Loreta Mačianskaitė, Dalia Striogaitė, Aušra Jurgutienė.

Kaip tardamas išangos žodį pastebėjo LLTI direktorius Mindaugas Kvietkauskas, sovietmečio tyrimai – lyg bandymas lipti sau po oda: „šiandien kiekvienas turi, jei ne tiesiogiai savo, tai tikrai tėvų, artimųjų sovietmečio patirties išpaudą. Juo labiau kad komunizmo-sovietmečio formos nebuvo tokios trapios ir hermetiškos, kaip kartais gali atrodyti. Jos sugebėjo transformuotis ir toliau tebeveikia kaip fantomas“. Kvietkauskas atkreipė dėmesį į vėlyvojo sovietmečio fenomeną – *sovietmečio postmodernizmą*, apie kurį kalbama 1988 m. architektūros istorijoje. Tokie ir panašūs paradoksai, kurių apstu įvairiuose atminties pasakojimuose ir dokumentuose iš „tų laikų“, liudija objekto komplikotumą ir tyrimų būtinumą.

Šlovės, kaltės ir baimės fantasmagorija

Rytinio konferencijos posėdžio pranešimų tematika atsigręžė į pačią sovietmečio šerdį, kuri, savo ruožtu, krypo šviesios ateities perspektyvon – realiais ir surrealiais keliais, per pasąmonę, baimes, galią. Kalėda („Pirmojo sovietinės literatūros dešimtmečio sancaupos: kaip buvo programuojama ateities kūryba“) klausė, kaip struktūravosi sovietmečio literatūros santvarka per 50 metų (regalijų, premijų ir pan. reikšmė) ir kokia tos santvarkos įtaka likusi šiandien. Literatūrologas aptarė pirmąją sovietinę dvitomę literatūros antologiją *Tarybinė lietuvių proza 1940–1950* (vyr. redaktorius Jonas Šimkus), išleistą Tarybų Lietuvos 10-mečio proga. Prabangi, Literatūros institutui konsultuojant išleista antologija savo forma ir turiniu be užuolankų ir imperatyviai pristato oficialias Komunistų partijos nuostatas. Kalėdos pacituotos antologinės „mokslinės“ klišės: „Mūsų poezija nepaprastai suklestėjo per pastarąjį dešimtmetį“; „Visa eilė poetų telkiasi po šviesiais Stalino saulės spinduliais ir ryžtasi užduoti smūgius supuvusioms praeities liekanoms“ – dabar negali nekelti juoko, bet tas juokas kažkoks kraupus. Kalėda atkreipė dėmesį į „normatyvios“ poezijos primityvumą, orientaciją į neišprususį, lėkštas *dainuškas* mėgstantį skaitytoją ir į tai, kad tokią poeziją rašė net ir „solidūs“ autoriai, pavyzdžiui, Kostas Korsakas. Anot Kalėdos, reikėtų atskirų tyrimų antologinių autorių psichologinei būsenai nustatyti, nes kitaip esą sunku suprasti tokios „nemokšiškos“ poezijos parašymo motyvus. Po pranešimo Satkauskytei iškilo klausimas apie lietuviškos tradicijos, folkloro vietą tokioje kūryboje: ar kaip nors prasimušanti lietuviška prigimtis? Jurgutienė retoriškai svarstė, kaip atpažinti sistemos smaugiamuosius ir sistema nuoširdžiai tikėjusius rašytojus. „Smaugiamųjų“ ir „tikinčiųjų“ leitmotyvas skambėjo visos konferencijos metu.

Vieną galimų atsakymų dėl rašymo motyvų savo pranešime „Kaltės ir bausmės fantasmagorijos vėlyvojo tarybmečio literatūroje“ pateikė Katkus. Anot jo, baimė, kaltė ir kaltės baimė – trys tarybmečiu ypač svarbios kategorijos. Pasiremdamas Marcelijaus Martinaičio, Sauliaus Tomos Kondroto ir Ričardo Gavelio kūriniais, Katkus kalbėjo apie latentinį kaltumą ne vien psichologine, bet ir etine prasme – apie kolektyviai įsisąmonintą kaltę. Tokią prielaidą pagrindžiantys istoriniai ir literatūriniai liudijimai apie atpildą, kurio žmogus sulaukdavęs ne tik už sąmoningus nusikaltimus. Prisiminta Paulio Ricoeuro kaltės kaip nešvaros, (nuo)dėmės samprata. Dėmė iš išorės skverbiasi gilyn į vidų, į sielą, taip visuomeninę, kolektyviai įsisąmonintą kaltę paversdama asmeniniu žmogaus kaltumu. Be to, tokia kaltė rezonuoja ir su krikščioniška gimtosios nuodėmės atsakomybe. Mačianskaitei čia kilo klausimas dėl lėmėjo: prieš ką subjektas jaučiasi kaltas? Anot jos, rikioriška kaltė yra interiorizuotas teismas, t. y. kaltės negali būti be teisėjo. Ji taip pat priminė savaimę konfliktiško dramos žanro svarbą sovietmečiu (Justiną Marcinkevičių, Juozą Grušą).

Temą apie kaltę, baimę ir drąsą nusikalsti tęsė Vedrickaitė („Surrealistinės galios erozija S. T. Kondroto romanuose“), atkreipdama dėmesį į socrealizmo ir surrealizmo formų sąsajas, jų beveik sinchronišką suartėjimą, suaktyvėjimą XX a. pirmoje pusėje, panašias ideologijas, skelbusias revoliuciją, mokslo pažangą, abiejų sričių pradininkų Karlo Marxo (socrealizmas) ir Sigmundo Freudo (surrealizmas) bendradarbiavimą. Anot Vedrickaitės, Kondroto žvilgsnis peržengia vieno plano ribas, sovietmetis yra tik vaizdo dalis, bet ne žvelgimo sąlyga.

Trys draugai (товарищы)

Antrasis posėdis pristatė tris skirtingus oficialiai pripažintų sovietmečio rašytojų portretus ir likimus. Mitaitė skaitė pranešimą „Ištikimybė sau: Juozo Macevičiaus atvejis“. Remdamasi kruopščiomis archyvinių dokumentų studijomis Mitaitė pamėgino parodyti sistemai lojalus, „tikinčio“ sovietinio žmogaus ambivalentiškumą. Tokiais atvejais iškalbingos tampa ir „smulkmenos“, kaip mintinai mokamas Boriso Pasternako eilėraštis, žmogaus valia niekam neskelbti apie jo mirtį ir būti palaidotam atokiai, o ne – kaip įprasta – šlovės kalnelyje.

Antrasis iš trijų šiame posėdyje, lyg ant aukščiausio laimėtojų pakylės laiptelio, buvo Eduardui Mieželaičiui skirtas Baliutytytės pranešimas „XX a. septintasis dešimtmetis (1960–1970) Eduardo Mieželaičio archyve“. Minėti metai – Mieželaičio gyvenimo ir karjeros kulminacija, rašytojas pagrįstai jautėsi priklausęs sovietiniam elitui. Kaip liudija archyviniai dokumentai, mėgo būti vadinamas „Lietuvių poezijos kunigaikščiu“. Įspūdingi Mieželaičio užrašų knygelės komentarai, jo pasižymėti aukščiausių valdžios viršūnių susitikimuose, posėdžiuose, liudija jį buvus įvairiapusišką, priklausomai nuo aplinkybių – kūrybingą, bohemišką, kunigaikštį ir nuoširdų žmogų.

Sprindytė („*Socrealizmo be krantų limitas* Mykolo Sluckio romanams“) fiksavo per 60 metų išsitęsusią Sluckio prozos laisvėjimo trajektoriją, (auto)-limitų formavimąsi. Mokslininkė, dar tik pradėdanti kruopštų Sluckio kūrybos tyrimą, pristatė pagrindinius socialistinės kritikos reikalavimus rašytojams ir jų kaitą. Įdomu tai, kad estetiniai sprendimai sovietmečiu lyg ir nebuvo ribojami (nors ir suvokti neadekvačiai: antai vidinis monologas kildintas ne iš modernizmo, bet iš *nacionalinio lyrizmo*, remtasi priežasties ir pasekmės logika), svarbiausia – nepajudinti „amžinųjų tiesų“ (tokių kaip „tarpukaris ir LDK laikotarpis yra supuvusi praeitis“; „Lietuva į TSRS įstojo savo noru“) ir pasakojimą vainikuoti „tinkamu“ moralu. Rašytojo manevravimas tokių reikalavimų paribiuose gali jautriai užfiksuoti asmeninio sąmoningumo ir sistemos pokyčius.

Kelionė, mistika, eschatologija

Trečiasis konferencijos posėdis, kaip pastebėjo pirmininkė Jakonytė, buvo pažymėtas trimis raktažodžiais: *kelionė*, *mistika* ir *eschatologija*. Tamošaitis pranešime „Bronius Radzevičius: kelionė sunkių daiktų ir žodžių pasaulyje“ pristatė vieno talentingiausių rašytojų, lietuvių egzistencialisto psichologinį portretą: „Nelankstus, nejudrus, kategoriškas, stuobriškas, kaip ir Antano Škėmos herojus, todėl abu ir sulūžo“. Literatūrologas atkreipė dėmesį, kad Radzevičiaus romane „dėl visko kalta“ moteris (arba jos nebuvimas), išvelgė net savitą romanų subjekto mizoginiškumą. Tamošaitis šmaikštavo, kad šiandien tokios depresyvos literatūros gerbėjui būtų pasiūlyta gydytis, nes kapitalizmui reikia ne savižudžio, o sveiko, optimistiškai nusiteikusio vartotojo (kaip, tam tikra prasme, ir socializmui – laimingo, klusnaus darbininko).

Literatūrinio likimo temą toliau plėtojo Laukkonėn pranešimas („Orfėjas buvo ne marksistas, o mistikas: 1968-ųjų rugpjūtis ir Jurijaus Grigorjevo literatūrinis likimas“), apšvietęs dar vieną Lietuvos sovietmečio literatūros pusę – rusakalbių poetų literatūrinio gyvenimo ir kūrybos strategijas. Oficiozinės literatūros toną atmetę autoriai rėmėsi kitokia kūrybos ir poeto vaidmens samprata. Literatūrinė Grigorjevo (kurio poetika dažnai lyginama su Josifo Brodskio) biografija gana tipiška jo kartos poetui nonkonformistui: viešas debiutas viešumoje atlydžio metais, kritiškas

nusiteikimas sovietų valdžios atžvilgiu ir galiausia užkirstas kelias į spaudą. Simboliška, kad debiutinis Grigorjevo poezijos rinkinys išėjo 1968 m. ties vasaros-rudens riba, o rinkinio pavadinimas *Rugpjūtis (Август)* teikia semantinių aliuzijų į 1968 m. Prahos įvykius ir simboliškai artikuliuoja bendrą laikotarpio atmosferą bei paties poeto literatūrinį likimą: anot eilėraščio eilutės, „Ir mūsų artėja pjūtis!“ (*И наша одходит жатва!*).

Eschatologijos motyvas buvo plėtojamas ir trečiajame posėdžio pranešime „Laikinosios sostinės eschatologija Vytauto Sirijos Giros romane *Raudonmedžio rojus*“, kuri skaitė literatūrologė Šeina-Vasiliauskienė. Autorė, remdamasi Vladimiro Toporovo miesto mitologija, susitelkė į simbolinį Sirijos Giros teksto lygmenį, ieškodama Laikinosios sostinės mito kodo, kuri galbūt paliko Kaune augęs, gyvenęs ir tarpukario klestėjimą menantis, nors oficialiai jį prakeikęs („supuvęs kapitalizmas“), rašytojas. Šeina-Vasiliauskienė klausė, ar atidumas detalei, empirikai, žvelgiant į miestą ir tarpukario atminties ženklus, galėtų būti traktuojamas kaip prasiveržianti meilės išraiška?

Pasaka ir/arba kritika

Paskutiniame konferencijos posėdyje buvo susitelkta į du literatūrinio lauko polaukius: literatūrą, kurios adresatas yra vaikai, ir į literatūros kritiką. Tačiau šie du laukai neretai persidengia tarpusavyje, ir tai savo pranešime „Pasaka – alternatyvus vaikų literatūros žanras“ įrodė Striogaitė. Anot jos, vaikų literatūra buvo laikoma ne tokia pavojinga sritimi kaip suaugusiųjų, todėl ir cenzūra vaikiškoms knygelėms nebūdavusi tokia griežta. Sovietmečiu sukurta daug įdomių pasakos modelių, alegorinių personažų, kūrybingai adaptuotas socrealizmas (ironija, satyra – antai pasakose statybininkai vabalai vagia medžiagas), nors palaikoma ir klasių kovos idėja, neapykanta priešui ir pan. Striogaitė, kaip ir Sprindytė, priėjo prie panašios išvados, kad kūrinio forma sovietmečiu praktiškai buvusi nevaržoma, svarbiausia – duoklė ideologijai.

Kokiais kriterijais savo darbuose rėmėsi nepatogios ideologinės pozicijos laikęsis literatūros kritikas Albertas Zalatorius, savo pranešime („Alberto Zalatoriaus kritikos metodologiniai pagrindai“) pristatė Jurgutienė. *Subjektyvistinė metodologija, formalistinis objektyvizmas, intuityvistinė kritika* – literatūrologė apsvarstė įvairius epitetus, kurie galėtų nusakyti sąžiningo kritiko poziciją, atsidūrus pseudomokslinio grotesko akivaizdoje. Ne atsitiktinai susiklostė egzistencialistinės tokio kritiko vertybinės linkmės: kūrinio meninė vertė priklausanti nuo to, kaip stipriai veikia skaitytojo jausmus ir protą. Priešindamasis marksistiniam dogmatiškam vertinimui, Zalatorius puoselėjo „interpretacijos meno“ teoriją, kuri, kaip pastebėjo į svarstymus įsitraukusi Baliutytė, buvo per daug psychologizuota. Anot jos, „žmogiškumo perteklius“ buvo Zalatoriaus kritikos silpnybė, ir būtent dėl to jis ir yra savo epochos „rezultatas“.

Nepaprastai intensyvią „Šviesaus rytojaus sutemų“ konferenciją užsklendė sutemos už lango, tačiau šviesa – ne rytojaus, o tyrimų, studijų, mokslinio intereso, archyvų prožektorių šviesa – dar turės atsigręžti į daugybę šešėliuose skendinčių nepatogių užkaborių, konferencijoje iškeltų ar dar nesuformuluotų klausimų. Įsibėgėjusi sovietmečio literatūros tyrimų programa prilygsta ilgam, bet būtinam mūsų kultūros psichoterapijos seansui, be kurio taip ir liktumėm amžini vaiduoklių gaudytojai.

